

ANDRZEJ WĘDZKI (Poznań)

ZE STUDIÓW NAD REZYDENCJAMI MOŻNOWŁADCZYMI I RYCERSKIMI NA ZIEMIACH POLSKICH W XI - XII WIEKU

Postęp badań historycznych prowadzi do ciągłego poszerzania zainteresowań badawczych. Jednym z nich jest zagadnienie rezydencji rycerskich na ziemiach polskich w średniowieczu. Problem ten, praktycznie nie dostrzegany jeszcze stosunkowo niedawno, obecnie dzięki badaniom interdyscyplinarnym ukazał się w zupełnie nowym świetle. Identyfikacja większości tzw. grodzisk stożkowatych z pozostałościami średniowiecznych siedzib rycerskich, przeprowadzenie na szeregu z nich badań wykopaliskowych pozwoliły na ustalenie, że jedną z powszechnie stosowanych form rezydencji o zróżnicowanych programach architektonicznych od XIII w. była obronna wieża mieszkalna wzniesiona na nasypie ziemnym¹.

Zagadnieniem, któremu dotychczas poświęcono mniej uwagi jest problematyka rezydencji możnowładczych i rycerskich w okresie wcześniejszym, w XI - XII w.² Studia nad ich powstaniem i rozwojem w tym czasie natrafiają na znacznie większe trudności ze względu na bardzo szczupłą bazę materiałową. Poza sporadycznymi, oderwanymi przekazami źródeł pisanych, podstawą źródłową są nieliczne kościoły romańskie łączone z fundacjami możnych, powstałymi w obrębie siedzib poszczególnych rodów.

Zagadnienia związane z siedzibami możnowładczymi i rycerskimi w XI - XII w. poruszane były wprawdzie niejednokrotnie przez badaczy, ale czyniono to z reguły na marginesie omawiania szerszych problemów społecznych,

¹ A. Wędzki, *Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łódzkiej do końca XIV wieku*, Sl. Ant. 13, 1965, s. 126 i n.; J. Kamińska, *Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII i XIV wieku*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna Nr 13, 1966, s. 42 - 78; T. Kiersnowska, *Słupy rycerskie w Polsce średniowiecznej*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (cyt. dalej KHKM) 20, 1972, s. 437 - 450; L. Kajzer, *W sprawie genealogii wiejskiej siedziby obronnej w Polsce*, tamże s. 451 - 465; J. Kamińska, *Obronność siedzib rycerskich w świetle archeologii*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej Nr 12, 1978, s. 23 - 32.

² W XI - XII w. rezydencje posiadała przede wszystkim stosunkowo wąska grupa możnowładców oraz nieco liczniejsza średniego rycerstwa piastującego także stanowiska państwowe, wyodrębniająca się z szerokiego rzesz rycerstwa szeregowego. W świetle zachowanych źródeł rozgraniczenie tych czołowych grup społecznych w kraju i próba precyzyjnego zaliczenia do którejś z nich określonych osób czy rezydencji nie jest możliwa do przeprowadzenia. Na temat możnych i rycerstwa por.: A. Gąsiorowski, *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 3, 1967, s. 312 i n.; T. 4, 1970 s. 620 i n.; T. Lalik, *Społeczeństwo i państwo w drugiej połowie XI i pierwszej połowie XII wieku (w:) Polska pierwszych Piastów. Państwo, społeczeństwo, kultura*, Warszawa 1968 s. 219 i n.

ekonomicznych, urbanistycznych czy związanych z historią architektury. Stąd różnego rodzaju często sprzeczne poglądy i domysły rozsiane są w licznych rozprawach. Wydaje się, że rzeczą celową będzie próba zebrania dotychczasowych poglądów i ponowne przedyskutowanie tego problemu, wysunięcie pewnych wniosków nasuwających się z dotychczasowych studiów, a przede wszystkim wskazanie dalszych postulatów badawczych.

Jedną z niejasnych wciąż kwestii jest sprawa lokalizacji siedzib możnowładczych i rycerskich — ustalenie czy w XI - XII w. skupiały się one w obrębie aglomeracji osadniczych typu miejskiego czy szukać ich należy raczej w ośrodkach wiejskich. Należy także starać się odpowiedzieć na pytanie, czy w ich lokalizacji następowały jakieś zmiany, ewentualnie od jakiego czasu i czym były wywołane.

W literaturze przedmiotu od dawna zwrócono uwagę na to, że w wielu aglomeracjach osadniczych typu miejskiego na ziemiach polskich w okresie poprzedzającym reformę na prawach zachodnioeuropejskich istniała mozaika własnościowa. Obok posiadłości panujących oraz kościoła bardzo często występowała także własność możnowładcza i rycerska³, dysponująca niejednokrotnie własnymi kościołami. Szczególnie dobitnie ujawniły to studia nad krakowską aglomeracją osadniczą, której niektórzy badacze nadali wręcz miano miasta rycerskiego. Zestawienia sporządzone na podstawie nie wyczerpujących wciąż badań wskazują na wyraźną koncentrację w przedlokacyjnym Krakowie posiadłości rycerskich⁴. Stosunkowo mniejszą uwagę zwracano natomiast na ich charakter. Dopiero od niedawna zaczęto wysuwać przypuszczenia, że w obrębie niektórych z nich mieściły się rezydencje rycerskie, zwłaszcza możnowładcze⁵. Domysły te znalazły swoje dodatkowe poparcie w odkryciach archeologiczno-architektonicznych, które wykazały w kilku przypadkach romańską genezę poszczególnych obiektów sakralnych. W innych natomiast pozwoliły na przesunięcie do X - XI w. metryki poszczególnych kościołów związanych z fundacjami rycerskimi. Niektóre przekazy źródeł pisanych pozwalają zarazem na identyfikację kilku punktów osadniczych posiadających kościoły romańskie z rezydencjami możnowładczymi czy rycerskimi. Należy przy tym jednak wziąć pod uwagę fakt, że nie każdy zanotowany w źródłach średniowiecznych fakt istnienia własności rycerskiej może wskazywać na jej wcześniejszą metrykę. Nie można bowiem przeoczać faktu, że koncentracja własności rycerskiej jest zjawiskiem typowym nie tylko dla

³ Por. K. Tymieniecki, *Uwagi nad osadnictwem wiejskim i początkami miast w Polsce* (w:) *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk Warszawa 5 V - 8 V 1955*, Warszawa 1957 s. 369 i n.; A. Gieysztor, *Aux origines de la ville slave: ville de grands, et ville d'état aux IXe - XIe siècles*, (w:) *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. Warszawa 14 - 18 IX 1965*, t. 4, Wrocław 1968, s. 129 - 135.

⁴ S. Zachorowski, *Kraków biskupi*, *Rocznik Krakowski* 8, 1906, s. 103 - 126 i uzupełnienia w rec. S. Zakrzewskiego, *Kw. Hist.* 21, 1907 s. 448 - 456.

⁵ Por. np. H. Münch, *Kraków do roku 1257 łącznie*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 3, 1958, z. 1, s. 14 i n.

miejskich ośrodków przedlokacyjnych. W okresie bowiem reformy miast na prawach zachodnioeuropejskich zarysowują się tendencje do pewnego ograniczenia czy nawet eliminacji własności rycerskiej z obszaru miast⁶. Natomiast w pewnym okresie po reformie następuje ponownie silny napływ szlachty do miast, która nabywała tam nieruchomości i tworzyła w ich obrębie rezydencje, posiadając je już wówczas obok wiejskich⁷. Stąd nie można bezkrytycznie genezy własności rycerskiej poświadczonej w źródłach XIV czy XV w. przesuwac na okres wczesnego średniowiecza.

Mimo tych zastrzeżeń wydaje się, że w obrębie krakowskiej aglomeracji osadniczej można bez wątplenia kilka punktów osadniczych identyfikować z siedzibami możnowładczymi czy rycerskimi funkcjonującymi w XI - XII w. Związane były one z kościołami tworzącymi z nimi integralną całość. Należy do nich przede wszystkim Zwierzyniec z kościołem Św. Salwatora⁸, Góra Lasoty z kościołem Św. Benedykta i być może relikdami prostokątnego palatium⁹ oraz kościół Św. Andrzeja na terenie Okołu¹⁰. Listę powyższą można zapewne powiększyć o kilka przypuszczalnych dalszych obiektów. Są to: Skalka¹¹, rejon dawnego kościoła Św. Wawrzyńca, gdzie na tzw. Kollatajowskim planie Krakowa z 1785 r. rysuje się ślad gródka (może siedziba właściciela wsi Bawół leżącej w tym rejonie)¹², okolice kościoła Św. Jakuba¹³ oraz kościoła Św. Marcina na Około¹⁴. Wydaje się, że oba zestawienia nie wyczerpują wszystkich prawdopodobnych siedzib możnowładczych i rycerskich na terenie Krakowa¹⁵.

Pewne trudności rysują się natomiast przy próbie powiązania poszczególnych rezydencji aglomeracji krakowskiej z określonymi rodami czy indywidualnymi osobami. Niejednokrotnie pozostać one muszą w sferze mniej lub bardziej uzasadnionych domysłów. Kościół Św. Andrzeja łączony jest powszechnie z osobą Sieciecha, palatyna Władysława Hermana i rodem Toporczyków¹⁶.

⁶ T. Lalik, *Stare Miasto w Łęczycy*, KHKM 4, 1956, s. 672; A. Wędzki, *Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII wieku*, Warszawa 1974 s. 218; B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, (w:) *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa 1976, s. 94 i n.

⁷ M. Bogucka, *Z zagadnień socjotopografii większych miast Polski w XVI - XVII w.* (w:) *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej*, Warszawa 1976, s. 150 i n.

⁸ W. Zin, W. Grabski, *Wczesnośredniowieczne budowle Krakowa w świetle ostatnich badań*, Rocznik Krakowski 38, 1966, s. 35 i n.; K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 247 i n.

⁹ W. Zin, W. Grabski, o.c., s. 50 i n.; K. Radwański, o.c., s. 259 i n.

¹⁰ W. Zin, W. Grabski, o.c., s. 53 i n.; K. Radwański, o.c., s. 94 i n.

¹¹ R. Jamka, *Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce południowej w świetle badań archeologicznych*, cz. 1, Kraków 1971 s. 122.

¹² Ibidem, s. 123 - 4.

¹³ Ibidem, s. 122 - 3.

¹⁴ K. Radwański, o.c., s. 98 i n.

¹⁵ Ibidem, s. 220.

¹⁶ Z. Kozłowska-Budkowa, *Z dziejów kolegiaty Św. Andrzeja w Krakowie*, Studia Historyczne 10, 1967, z. 1 - 2, s. 23 - 30.

Wydaje się z kolei, że Zwierzyniec wiązać można z rodem Jaksy, fundatora m. in. klasztoru bożogrobców w Miechowie i premonstratorskiego na Zwierzyńcu w Krakowie. Badania wykopaliskowe przeprowadzone w obrębie kościoła Św. Salwatora wykazały, że obiekt ten przechodził kilka etapów przebudowy, przy czym początki jego dotychczas dokładnie nie ustalone, prawdopodobnie można przesunąć na XI w. (a może nawet na X w.)¹⁷. Na temat ewentualnej roli Zwierzyńca wypowiediano różne opinie¹⁸. Najbardziej prawdopodobne wydaje się łączenie go z siedzibą dziedziczną rodu możnowładczego, którego czołowym przedstawicielem w XII w. był Jaksa¹⁹. Odkrycie w obrębie klasztoru norbertanek na Zwierzyńcu fragmentu budowli romańskiej z XII w.²⁰ wskazuje, że klasztor fundowany przez Jakcę²¹ od samego początku zlokalizowany był na obecnym miejscu i stąd nie można łączyć jego początków z kościołem Św. Salwatora. Wydaje się, że w wypadku Zwierzyńca mamy do czynienia z klasycznym przykładem lokalizacji rodowej siedziby możnowładczej w obrębie aglomeracji miejskiej. Na razie odkryto jedynie należący do niej kościół; jej typ architektoniczny i układ przestrzenny nie są znane²². Warto jednak zasygnalizować, że niejednokrotnie wskazywano na obronne położenie kościoła Św. Salwatora nad wyniosłą skarpą doliny Rudawy, a nawet dopatrywano się śladów wałów, jako reliktyw domniemanego grodu²³. Stąd bardzo prawdopodobne wydaje się, że siedziba ta miała charakter obronny.

Zagadkowo przedstawia się natomiast sprawa własności Góry Lasoty

¹⁷ Na temat datowania por. W. Zin, W. Grabski, o.c., s. 43 i n.; K. Radwański, o.c., s. 248 i n.

¹⁸ Np. na miejscu klasztoru norbertanek dopatrywano się zameczku Piotra Włosta z którym tradycja łączyła budowę kościoła Św. Salwatora, por. R. Jamka, *Kraków w pradziejach*, t. 1, Wrocław 1963, s. 254. Ten domniemany gródek łączono również z posiadłościami Gryfitów, por. K. Radwański, o.c., s. 255.

¹⁹ Próba lokalizacji siedziby Jaksy na Zwierzyńcu nie stoi w sprzeczności z wymową źródeł. Żadne z nich nie podaje, że Jaksa miał swoją siedzibę w Miechowie czy Komorowie, jak bezpodstawnie utrzymuje J. Pycia (*Nad Cichą*, t. 1, Kielce 1936, s. 26). Zresztą dopiero J. Długosz (*Annales seu Cronica incliti Regni Poloniae lib. V - VI, Varsaviae* 1973, s. 72) podał „Jaxa de Myechov”, starsze źródła wymieniają Jakcę bez przydomku. Jaksa w rejonie Miechowa dysponował stosunkowo niewielkim obszarem ziemi, który w całości z trzema wsiami Miechowem, Zagorzycami i Komorowem przekazał ufundowanemu przez siebie w r. 1162 klasztorowi bożogrobców. Również inne dobra w Małopolsce (znane z nadań poczynionych innym klasztorom) miały charakter rozproszony. Wydaje się, że największy zespół tworzyły dobra zwierzynieckie pod Krakowem.

²⁰ W. Zin, W. Grabski, o.c., s. 43; K. Radwański, o.c., s. 255 i in.

²¹ Cz. Deptuła (*Dwie fundacje klasztoru norbertańskiego w Krzyżanowicach*, Roczniki Humanistyczne 11, 1962, z. 2, s. 113 i n.) przyjmuje, że fundacja Zwierzyńca przez Jakcę nastąpiła w latach 1164 - 1166.

²² Warto zasygnalizować o odkryciu fragmentów równoległych do siebie murów po zachodniej stronie obecnego kościoła (ślad budynku rezydencjonalnego?), por. K. Radwański, o.c., s. 252.

²³ A. Żaki, *Badania archeologiczne koło kościoła Salwatora w Krakowie w 1955 r.*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki 1, 1956, z. 2, s. 183 i n.

i kościoła Św. Benedykta na Krzemionkach. Zdania na ten temat są podzielone. Niektórzy badacze biorąc pod uwagę wezwanie kościoła przyjmują, że teren ten należał do benedyktynów z Tyńca²⁴. W okresie późniejszym poświadczony jest jednak w źródłach jako własność klasztoru premonstratenskiego na Zwierzyńcu²⁵, co zdaje się wykluczać możliwość związku z benedyktynami. Można wysunąć przypuszczenie, że przed przekazaniem premonstratensom stanowił pierwotnie własność możnowładczą. Potwierdzać by to mogło identyfikację odkrytych murów podłużnej budowli z rezydencją typu palatium. Na obecnym etapie badań brak możliwości łączenia jej z określonym rodem.

Podobnie nie wiadomo do jakiego rodu należała domniemana siedziba na Skalce. Z innych siedzib w obrębie Krakowa fundację kościoła Św. Marcina przypisuje Długosz rodom Gryfitów i Ostojów²⁶, a fundację kościoła Św. Wawrzyńca wiąże się z osobą komesa Wawrzyńca znanego z XIII-wiecznego dokumentu²⁷. Był on zapewne przedstawicielem rodu, którego siedzibę identyfikuje się z gródkiem położonym w pobliżu kościoła Św. Wawrzyńca na terenie dawnej wsi Bawół (znanym jedynie z planu tzw. Kołatajowskiego Krakowa z 1785 r.). Wieś Bawół po raz pierwszy wymieniona jest w 1198 r., kiedy to została darowana przez rycerza Andrzeja bożogrobcom miechowskim²⁸. Widocznie darowizna nie obejmowała całej wsi, skoro w 1279 r. wspomniany Wawrzyniec był właścicielem wsi Bawół²⁹. Natomiast siedziba istniejąca zapewne przy kościele Św. Jakuba wiązana jest z rodem Strzemińczyków³⁰.

Układ stosunków własnościowych na obszarze wrocławskiej aglomeracji osadniczej wydaje się w znacznym stopniu podobny do krakowskiej. Przekazy źródłowe potwierdzają również występowanie we Wrocławiu znacznych zespołów własności możnowładczej i rycerskiej. Na czoło wysuwają się dobra Włostowiców rozrzucone w kilku punktach Wrocławia, głównie na Olbinie, wyspie Piaskowej i w okolicach kościoła św. Wojciecha. Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że najwybitniejszy przedstawiciel XII-wiecznego możnowładztwa nie tylko w skali śląskiej ale i ziem polskich, Piotr Włostowiec posiadał swoją rezydencję z kościołem Św. Michała na terenie Olbina. Brak bowiem przesłanek mogących świadczyć, że można ją lokalizować poza Wrocławiem. Dobra Piotra Włostowica znane z donacji na rzecz kościoła były rozrzucone i nie tworzyły większych skupisk z wyjątkiem rejonu masywu górskiego Ślęży. W obrębie znacznego obszaru swych dóbr w rejonie Ślęży Piotr Włostowiec ufundował klasztor kanoników regularnych przeniesiony zresztą wkrótce na Wyspę

²⁴ M. Tobiasz, *Kraków benedyktyński w XI w.*, *Nasza Przeszłość* 14, 1961, s. 18.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej* (cyt. dalej KDKK), t. 1, nr 40 (r. 1254), *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 3, nr 3 (r. 1256); *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1, Wrocław 1962, nr 11 (r. 1286).

²⁶ Joannis Długosz... *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 2, Cracoviae 1864, s. 19.

²⁷ K. Radwański, o.c., s. 241 i n.

²⁸ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (cyt. dalej KDW), t. 1, nr 34.

²⁹ KDKK, t. 1, nr 79.

³⁰ H. Münch, *Kraków*, o.c., s. 16.

Piaskową we Wrocławiu³¹. Trudno przypuszczać by w tym regionie górskim i silnie zalesionym mogła znajdować się siedziba Piotra Włostowica. Wszystkie przekazy źródłowe i tradycja zdają się wskazywać, że Olbin był główną rezydencją Piotra Włostowica, obok której ufundował on klasztor benedyktynów. Pod wieloma względami rysują się wyraźne analogie między Olbinem Piotra Włostowica a Zwierzyńcem Jaksy: położenie obu rezydencji w pewnym oddaleniu od grodu i podgrodzia, istnienie obok nich odrębnych kościołów dworskich oraz fundacja klasztorów. Niestety, dotychczas przeprowadzone badania wykopaliskowe na terenie Olbina nie zdołały doprowadzić do lokalizacji ani rezydencji Piotra Włostowica, ani opactwa³². Stąd jej program architektoniczny nie jest znany. Na ogół przyjmuje się, że miała charakter obronny³³.

Oprócz siedziby Piotra Włostowica na terenie Olbina znajdował się również dwór Mikory, jednego z czołowych możnowładców śląsko-małopolskich XII w., przez niektórych badaczy zaliczanego do rodu Gryfitów³⁴. Mikora występuje w źródłach w bardzo krótkim czasie między 1145 a 1153 r. Prawdopodobnie w 1175 r. już nie żył³⁵. Dobra jego znane głównie z darowizn poczynionych dla instytucji kościelnych leżały na terenie Śląska i Małopolski. Zapewne jego główna, bliżej nie zlokalizowana siedziba, którą przed 1175 r. przekazał cystersom w Lubiążu³⁶, leżała na Olbinie. W nie ustalonym dotąd miejscu na terenie Wrocławia posiadał swój dwór bliżej nieznanego rycerza Pomiana, który w obliczu śmierci darował go przed 1155 r. biskupstwu wrocławskiemu³⁷.

Wydaje się, że w świetle przytoczonych przykładów można stwierdzić, że podobnie jak w Krakowie, także we Wrocławiu istniały rezydencje możnowładcze i rycerskie. Niewątpliwie było ich mniej i nie są ściśle zlokalizowane, a także brak po nich pozostałości materialnych, chociażby w postaci kościołów, co jest tak charakterystyczne dla Krakowa.

Sytuacja w innych ośrodkach miejskich kształtowała się zapewne podobnie,

³¹ W. Korta, *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII wieku*, Wrocław 1964, s. 21 i n.

³² Por. J. Hawrot, *Wykopaliska na Olbinie*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego 1956, Seria A, s. 32 - 47.

³³ Por. np. S. Bieniek, *Piotr Włostowic*, Wrocław 1965, s. 35. Przypuszczenia te opierają się zapewne na późnej, powstałej na początku XVI w. kronice wykorzystującej wcześniejsze źródła. Kronika ta podaje, że Piotr Włostowic posiadał we Wrocławiu „curiam satis bene munitam”, *Cronica Petri Comitis Poloniae accedunt carminis Mauri fragmenta*, *Monumenta Poloniae Historica*, Nova Series, t. 3, Kraków 1951, s. 17.

³⁴ J. Grzesiowski, J. Piotrowicz, *Sól małopolska w nadaniach i przywilejach dla klasztorów*, (w:) *Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce*, t. 1, Wieliczka 1965, s. 86 i n.

³⁵ S. Trawkowski, *Olbin wrocławski w XII wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 20, 1958, s. 77.

³⁶ *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, t. 1, Wrocław 1956 (cyt. dalej CDS), nr 55; W. Korta, o. c., s. 28; S. Trawkowski, *Olbin*, o. c., s. 77 i n.

³⁷ CDS t. 1, nr 35; W. Korta, o. c., s. 27; S. Trawkowski, *Olbin*, o. c., s. 90) wysunął przypuszczenie, że dwór Pomiana leżał w obrębie Ostrowia Tumskiego.

choć jesteśmy o tym wciąż słabo poinformowani. Ze studiów T. Lalika³⁸ wiadomo, że na terenie Starego Miasta wchodzącego w skład łęczyckiej aglomeracji osadniczej istniała siedziba rycerska z kościołem Św. Krzyża. Kościół ten, wraz z całym uposażeniem, został przekazany w 1235 r. przez Gumberta archidiacona krakowskiego cystersom w Wąchocku, za zgodą jego brata Mszczuja, kasztelana oświęcimskiego i jego synów³⁹. Pewne pośrednie przesłanki wskazują, że siedziba na terenie Łęczycy należała już do przodków braci Gumberta i Mszczuja i że fundacja kościoła nastąpiła w XI w. Posiadłości tej rodziny obejmowały znaczne tereny położone bezpośrednio na zachód od Łęczycy, ale ich siedziba zlokalizowana była w obrębie łęczyckiej aglomeracji miejskiej.

Wyraźne ślady posiadłości rycerskich występują także na obszarze Płocka, gdzie istniały dwory możnowładcze i rycerskie. Należał do nich dwór Sieciecha, któremu przypisuje się budowę kościoła Św. Benedykta na Radziwiu będącego zapewne murowaną kaplicą jego płockiej rezydencji. Podobną siedzibę posiadał palatyn Bolesława Krzywoustego Wojślaw z rodu Powalów, którego żona po jego śmierci w pierwszej połowie XII w. ufundowała tzw. kościół Dobrochny. Trzecia rezydencja, być może, należała do rodu Janinów, domniemanych fundatorów w drugiej połowie XII w. klasztoru Norbertanek. Zwrócono też uwagę, że na planie Płocka z 1823 r. w pobliżu dawnego klasztoru Norbertanek zaznaczono rzeźbę terenu podobną do grodziska. Nie można wykluczyć, że jest to jedyny ślad umocnionej siedziby rycerskiej⁴⁰. W Sandomierzu natomiast swą siedzibę w pierwszej połowie XIII w. posiadał Pakosław Stary⁴¹. Zapewne dalsze studia ujawnią analogiczną sytuację i w innych ośrodkach miejskich.

Spostrzeżenia dotyczące ziem polskich znajdują także analogie na innych terenach, m. in. na Rusi⁴² czy w Niemczech⁴³, a przede wszystkim w najlepiej poznanych Czechach. Badania stwierdziły tam istnienie grupy rezydencji możnowładczych leżących na terenie osad pod grodami będącymi bądź siedzibami książęcymi, bądź centrami administracyjnymi. Szereg z nich istniał na obszarze praskiej aglomeracji osadniczej. Można tu wymienić dwór biskupa Hermana (1099 - 1122) przy kościele Św. Jana „na Zábradlí”, dwór księżnej Swatawy (1125 - 1140) przy kościele Św. Marcina „na Zdi”, dwory Kojaty i Wszebora przy kościołach Św. Piotra i Św. Wacława na Zderaze z 2 połowy XII w., dwór Jarosza przy kościele Św. Linharda (z około 1180 r.), prawdo-

³⁸ T. Lalik, *Stare Miasto*, o. c., s. 658 i n.

³⁹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2, nr 413; T. Lalik, *Stare Miasto* o. c., s. 653 i n.

⁴⁰ *Dzieje Płocka*, Płock 1973, s. 50.

⁴¹ *Sandomierz*, Warszawa 1956, s. 13.

⁴² T. Lalik, *Stare Miasto* o. c., s. 659 i n.

⁴³ Np. szczegółowe studia nad stosunkami własnościowymi w Ratyzbonie pozwoliły na wykrycie śladów rezydencji prawie wszystkich biskupów bawarskich, części saskich i szeregu rodów możnowładczych z X - XI w. K. Bösl, *Die Sozialstruktur der mittelalterlichen Residenz- und Fernhandelsstadt Regensburg*, München 1966.

podobny dwór przy kościele Św. Walentego czy palatium przy ul. Řetězové z końca XII w.⁴⁴

Analogicznie sytuacja układała się w innych ośrodkach czeskich. Dwie rezydencje zlokalizowano w obrębie ośrodka Stary Plzenec. Pierwsza leżała poza obrębem grodu w pobliżu tzw. Górnej Bramy. Zapewne była słabo ufortyfikowana i składała się z wieży mieszkalnej i położonej na wschód od niej jednonawowej świątyni z emporą, datowanej na drugą połowę XII w. Zabytki archeologiczne znalezione na terenie siedziby pozwalają datować jej początki na pierwszą połowę XI w. Druga siedziba zlokalizowana na polu „Hradčany” składała się podobnie z budowli wieżowej wzniesionej na rzucie prostokąta i kościoła emporowego NPMarii, pochodzącego z drugiej połowy XII w.⁴⁵

Podobne siedziby możnowładcze stwierdzono na terenie podgrodzia położonego obok grodu w Litoměřicach (na terenie tzw. Starego Miasta i na polu „Na dubině”, gdzie zlokalizowano kościół z XI - XII w.⁴⁶ Do tego typu siedzib zalicza się również dwór Mściszy zarządcy grodu w Bílinie, wspomniany w drugiej połowie XI w. Siedzibę Mścisza lokalizuje się na obszarze tzw. Starego Zamku przy kościele Św. Piotra i Pawła. Źródła pisane stwierdzają bowiem, że w skład dworu Mściszy wchodził także kościół⁴⁷.

Na tym tle zjawiskiem odosobnionym jest wyraźny brak własności i siedzib możnowładczych czy rycerskich na terenie Wielkopolski. Szczególnie silnie zaznacza się to w Poznaniu. Na obszarze bowiem poznańskiej aglomeracji osadniczej nie stwierdzono śladów własności rycerskiej, przy wyraźnie zaznaczającej się własności książęcej i kościelnej⁴⁸. Również żaden z kościołów poznańskich powstałych w dobie romanizmu nie jest wiązany z fundacją rycerską. Z istniejących przed połową XIII w. na terenie Poznania (poza katedrą i kaplicą grodową NPMarii) kościołów: Św. Mikołaja na Zagórze, Św. Małgorzaty na Śródcie, Św. Michała (później Św. Jana), Św. Gotarda, Św. Marcina i Św. Wojciecha — wszystkie uchodzą głównie za fundacje książęce bądź biskupie⁴⁹.

Na terenie Gniezna ślady własności rycerskiej są nikłe i sprowadzają się głównie do informacji o darowaniu przez Przeclawa (utożsamianym z póź-

⁴⁴ A. Hejna, *Zu den Anfängen der Fürsten- und Herrensitze in westslawischen Raum*, Vznik a počátky Slovanů, t. 7, 1972, s. 62; A. Merhautová, *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha 1971 s. 250 i n.; V. Píša, *Románské domy v Praze*, Monumentorum Tutela Ochrana Pamiatok 7, 1971, s. 95 i n.

⁴⁵ A. Hejna, *Zu den Anfängen*, o. c., s. 62; A. Merhautová, o. c., s. 321 i n.; V. Mencl, *Plzeň. Sedm kapitol z její vytvarne minulosti*, Plzeň 1961.

⁴⁶ A. Hejna, *Zu den Anfängen*, o. c., s. 62.

⁴⁷ A. Hejna, *Zu den Anfängen*, o. c., s. 62; R. Turek, *K problému počátku raně-feudálních emporových kostelů u nás*, Právněhistorické Studie 11, 1965, s. 19 i n.

⁴⁸ Zwrócił na to uwagę już K. Ślaski, *Dyskusja*, (w:) *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, Warszawa 14 - 18 IX 1965, t. 4, Wrocław 1968 s. 161.

⁴⁹ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964 wg indeksu; E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w średniowiecznym Poznaniu*, (w:) *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV w.*, Poznań 1973 s. 390 - 410.

niejszym biskupem lubuskim zmarłym w 1189 r.) bożogrobcem miechowskim na terenie Gniezna kościoła uposażonego dwoma wsiami. Kościół ten identyfikowany z kościołem Św. Krzyża nad jeziorem Bielidło wzniesiony był zapewne przez Przeclawa około r. 1179⁵⁰. Również kościół Św. Michała na tzw. Wójtostwie uchodzi za fundację rodu Nowinów, Najstarsi przedstawiciele tego rodu wzmiankami w XIII w. pisali się z Łabiszynka i Dobrosłowa⁵¹ i wydaje się, że tam mieli swoje główne posiadłości. Brak wiadomości czy fundacje kościelne na terenie Gniezna związane były z rezydencjami rycerskimi w jego obrębie.

Podobnie brak wyraźnych śladów własności rycerskiej i rezydencji na terenie Kalisza. W odniesieniu do kościoła Św. Wojciecha leżącego na terenie podgrodzia wysunięto wprawdzie sugestie, że mógł być fundacji rycerskiej⁵², ale inni badacze przytoczyli argumenty źródłowe zdające się przesądzać sprawę na rzecz fundacji książęcej⁵³.

Zaobserwowanie wyraźnej koncentracji siedzib rycerskich w obrębie szeregu aglomeracji miejskich stało się podstawą do wysunięcia hipotezy, że początkowo siedziby możnowładcze znajdowały się w miastach i dopiero w XII w. rozpoczął się proces ich rozwoju także na wsiach⁵⁴. Tłumaczono to zjawisko głównie względami ekonomicznymi, wychodząc z założenia, że podstawowym źródłem utrzymania możnowładztwa było partycypowanie w części dochodów książęcych z racji sprawowania urzędów. Znaczenie eksploatacji posiadanych dóbr ziemskich miało początkowo drugorzędne znaczenie. Dopiero od XII w. nastąpić miał wyraźny wzrost znaczenia majątków ziemskich⁵⁵. Niewątpliwie jest to problem bardzo złożony i wiąże się z wciąż kontrowersyjną sprawą genezy wielkiej własności ziemskiej. Zwrócono przy tym także uwagę że faktem nie bez znaczenia była konieczność stałej obecności możnych w pobliżu siedziby dworu książęcego z racji pełnienia przez nich określonych urzędów⁵⁶.

Studia nad rycerskimi kościołami romańskimi oraz prześledzenie możnowładczych funkcji kanonicznych pozwoliły na ustalenie, że wiele z nich leżało na terenie wsi, w których zapewne mieściły się także rezydencje poszczególnych rodów. Pozwoliło to na stwierdzenie istnienia na pewno już w XII w. także wiejskich rezydencji rycerskich, sięgających początkami zapewne w nie-

⁵⁰ KDW t. 1, nr 34; *Dzieje Gniezna*, Warszawa 1965, s. 130 i n.

⁵¹ S. Kozierowski, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 50; *Dzieje Gniezna o. c.*, s. 131.

⁵² M. Miynarska, *Proces lokacji Kalisza w XIII i w pierwszej połowie XIV wieku*. (w:) *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 1, Kalisz 1960, s. 124 i n.

⁵³ S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego* (w:) *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3, Kalisz 1962 s. 45.

⁵⁴ S. Trawkowski, *Olbin*, o. c., s. 98.

⁵⁵ S. Trawkowski, *Olbin* o. c., s. 97 i n.; T. Lalik, *Stare Miasto* o. c., s. 661 i n.; K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X - XIII wiek)*, Wrocław 1975; tenże, *Dziedzictwo plemienne w ustroju Polski Piastowskiej*, KHMK 23, 1975 nr 3, s. 352 - 383.

⁵⁶ S. Suchodolski, *Monety palatyna Sieciecha*, *Wiadomości Numizmatyczne* 7, 1963, z. 4, s. 160 i n.

których przypadkach czasu wcześniejszego⁵⁷. W świetle tych obserwacji wydaje się, że rozwój rezydencji rycerskich w ośrodkach miejskich i wiejskich przebiegał na ziemiach polskich w XI - XII w. paralelnie, z wyraźną tendencją w okresie późniejszym do szybkiego wzrostu ilościowego rezydencji wiejskich. O początkach tworzenia się rezydencji możnowładczych i rycerskich wciąż niewiele wiadomo, stąd trudno snuć spekulacje, która ewentualnie forma (miejska czy wiejska) mogła być starsza. Dotychczasowe studia zdołały ustalić fakt ich istnienia na ziemiach polskich w XI w. Być może metrykę niektórych z nich da się przesunąć do X w.⁵⁸ Podobnie przedstawia się sytuacja na ziemiach czeskich⁵⁹. Niewątpliwie sprawą przyszłych badań będzie próba wyswietlenia tego problemu i sprawdzenie, czy mógł istnieć związek genetyczny między nimi a siedzibami możnych występujących wcześniej w głównych ośrodkach państwa wielkomorawskiego⁶⁰. Jak wiadomo, nie brak sugestii, że i analogiczna sytuacja mogła istnieć także w niektórych grodach wiślańskich⁶¹.

Przy rozważaniach na temat rezydencji wiejskich należy wziąć pod uwagę fakt, że badacze mają tylko wrywkowy materiał pochodzący z ułamkowo zachowanych obiektów sakralnych, które są głównym wyznacznikiem ich istnienia oraz z nielicznych, przypadkowych źródeł pisanych. Zdecydowana większość rezydencji (tak miejskich, jak i wiejskich) nie posiadała kościołów i przy obecnym stanie badań jest nieuchwytna i być może tylko nieliczne z nich drogą przyszłych odkryć archeologicznych zostaną zidentyfikowane.

W związku z tym warto zastanowić się, jaka mogła być ogólna liczba rezydencji możnowładczych i rycerskich na ziemiach polskich. Dotychczas nie podejmowano żadnych prób jej ustalenia. Istnieje natomiast interesujące obliczenie szacunkowe T. Lalika⁶² liczby urzędników w drugiej połowie XI i w pierwszej połowie XII w. Przyjmuje on, że ogólna liczba świeckiego aparatu władzy państwowej (łącznie z niższymi funkcjonariuszami prowincjonalnymi) nie przekraczała 500 osób, w tym około 125 obejmowało wyższe stanowiska, w obrębie których było 30 centralnych. Najwyższe godności państwowe piastowali przedstawiciele rodów możnowładczych, których mogło być

⁵⁷ J. Szymański, *Możnowładztwo małopolskie a kanonikat świecki w pierwszej połowie XII wieku*, *Studia Historyczne* 10, 1967, z. 1 - 2, s. 31 - 53; A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974.

⁵⁸ Wciąż ostatecznie nierozstrzygniętą sprawą jest datowanie początków niektórych siedzib możnowładczych i rycerskich w Krakowie, np. przy kościele Św. Salwatora na Zwierzyni czy Św. Benedykta.

⁵⁹ A. Hejna, *Zu den Anfängen*, o. c., s. 59 i n.

⁶⁰ A. Hejna, *Přispěvek k poznání nejstarších panských sídel v Čechách*, *Vznik a počátky Slovanů* 2, 1958, s. 301; V. Hrubý, *Staré Město - Velehrad*, Praha 1964, s. 21 - 27; B. Dostál, *Břeclav - Pohansko*, t. 4, *Velkomoravský velmožský dvorec*, Brno 1975, s. 253 i n.

⁶¹ E. Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza Górnej Wisły*, Wrocław 1973, s. 119 i n.

⁶² T. Lalik, *Společenstvo*, o. c., s. 219 i n.

kilkanaście, a rodzin możnych, które zajmowały wyższe stanowiska było znacznie mniej, ponieważ ważniejsze rody piastowały po kilka stanowisk w państwie. Pozostałe stanowiska dzierżyły osoby wywodzące się z kręgów średniego rycerstwa. Przyjmując, że liczba rezydencji była znacznie niższa od liczby urzędników bo nie każdy, zwłaszcza prowincjonalny urzędnik, posiadał swoją rezydencję i mieszkał w obrębie grodów książęcych, nie popełni się zapewne zbytniego błędu przyjmując, że liczba rezydencji oscylowała około stu, z tendencją do stałego wzrostu. Wydaje się, że można również przyjąć, że nie tylko poszczególne rody możnowładcze i możnych posiadały swoje rezydencje, ale również i gałęzie tych rodów, a zapewne w niektórych przypadkach i średnie rycerstwo. Niewątpliwie liczba rezydencji była wyższa od liczby rodów możnowładczych i możnych. Przedstawiciele szeregowego rycerstwa zamieszkiwali na terenach aglomeracji miejskich domy nie różniące się wiele od pomieszczeń pozostałych grup społecznych.

Analiza rozmieszczenia na ziemiach polskich wiejskich siedzib rycerskich wykazuje znaczne dysproporcje, które zdają się być nie tylko wynikiem zachowanych przekazów źródłowych, ale odzwierciedlają stan faktyczny. Na czoło wysuwa się ponownie Małopolska. Na tym obszarze z dużym prawdopodobieństwem można zlokalizować szereg wiejskich siedzib rycerskich, których istnienie zdają się poświadczać zachowane kościoły romańskie lub przekazy źródłowe o nieistniejących już kościołach lub fundacjach kanonickich. Z domniemanych XII-wiecznych wiejskich małopolskich siedzib rodowych można wymienić: Skalbmierz — Awdańców, Ruszczę — Gryfitów, Prandocin — Odrowążów, Szaniec — Odrowążów, Imielno — Różyców-Porajów, Pacanów — bliżej nieokreślona własność rycerska, Kije — Gryfitów. Słusznie przy tym zwrócono już uwagę, że fundacje XI i XII w. z reguły wiązać można z wybitnymi przedstawicielami ówczesnego możnowładztwa⁶³. Z innych ziem polskich brak podobnych informacji.

Sytuacja uległa wyraźnej zmianie w XIII w., kiedy to wzrosła liczba kościelnych fundacji rycerskich realizowanych zapewne w rodowych siedzibach wiejskich. Wiąże się to zapewne z budową kościołów w swych rezydencjach, także przez szersze rzesze średniego rycerstwa. W tym okresie informacje o nich, poza Małopolską, występują także na Śląsku⁶⁴, w Wielkopolsce⁶⁵, na Kujawach⁶⁶ i Mazowszu⁶⁷. Podobnie sytuacja kształtowała się na ziemiach czeskich i węgierskich. Stwierdzono tam również fundacje kościołów wiejskich

⁶³ J. Szymański, o.c.

⁶⁴ T. Kozaczewski, *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*, Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej nr 16, Architektura 2, 1957, s. 33 - 63.

⁶⁵ A. Karłowska-Kamzowa, *Zagadnienie fundacji muirowanych jednonawowych kościołów w Wielkopolsce w XII i XIII wieku*, Biuletyn Historii Sztuki 27, 1965, nr 4, s. 364 - 6.

⁶⁶ A. Tomaszewski, o. c., s. 164 i n.

⁶⁷ Ibidem, s. 168 i n.

w siedzibach rycerskich. Proces ten, początkowo przebiegający powoli, uległ wyraźnemu przyspieszeniu u schyłku XII w. Większość romańskich kościołów wiejskich powstała na tych terenach po 1175 r.⁶⁸

Problemem wciąż otwartym pozostaje układ przestrzenny, a także charakter obronny XI - XII-wiecznych siedzib rycerskich na ziemiach polskich.

W odniesieniu nie tylko do Polski, ale i do Czech, i Węgier niejednokrotnie przyjmowano, że miały one charakter obronny, niektórzy wręcz określali je mianem gródków rycerskich⁶⁹. Dla ziem polskich brak jak dotąd bezspornych dowodów istnienia wokół domniemanych siedzib możnowładczych czy rycerskich systemów obronnych (wałów, fos, palisad itp.), chociaż niektóre z nich lokalizowane były w miejscach wyraźnie obronnych (Zwierzyńiec, Skalka i Góra Lasoty w Krakowie). W innych identyfikowane bywają ze śladami grodzisk (np. domniemany gródek na Bawole w Krakowie czy ślad gródka w pobliżu klasztoru premonstratensek w Płocku). W literaturze nie brak i badaczy kwestionujących możliwość istnienia obronnych rezydencji i przyjmujących wyłącznie ich charakter otwarty. Zwracano przy tym uwagę na problem istnienia regale grodowego i w związku z tym uznawano, że rycerstwo nie mogło posiadać własnych grodów⁷⁰. Na podstawie analizy położenia topograficznego kościołów związanych z siedzibami rycerskimi i brakiem przy nich śladów umocnień starano się dowieść, że zarówno w Polsce, jak i w Czechach i na Węgrzech nie było obronnych siedzib możnowładczych i rycerskich⁷¹.

Wyjaśnienie tej spornej kwestii utrudnia brak badań wykopaliskowych w obrębie domniemanych rezydencji. Dotychczasowe prace koncentrowały się bowiem zazwyczaj w obrębie kościołów romańskich, a jedynie sporadycznie objęły także ich zaplecze, jak to na szerszą skalę miało miejsce w Prandocienie⁷². Przeprowadzone tam badania zmierzały do wyświetlenia środowiska osadniczego, w którym powstała rycerska fundacja kościelna. Nie potwierdziły one na przebadanych odcinkach hipotezy niektórych badaczy przyjmujących, że świątynia leżała w obrębie wałów grodu. Odkryto jedynie fragmenty suchej fosy, którą datowano na okres późniejszy (XIII w.) i wią-

⁶⁸ V. Mencl, *Panské tribuny v naší románské architektuře*, Umění 13, 1965, s. 29 - 62; E. Malyusz, *Die Eigenkirche in Ungarn*, Studien zur Geschichte Osteuropas, t. 3, Graz 1966, s. 76 - 95; A. Tomaszewski, o. c., s. 182 i n.

⁶⁹ Por. A. Tomaszewski, o. c., s. 293 i n.; V. Mencl, *Panské tribuny* o. c., s. 56.

⁷⁰ A. Żaki, *Regale grodowe w Małopolsce wczesnośredniowiecznej w świetle danych archeologii*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie, t. 16, 1972, z. 2, s. 373. Sprawa zakresu i faktycznego egzekwowania regale grodowego w Polsce wymaga dalszych studiów. Nie ustalono bowiem, co rozumiano przez pojęcie grodu, czy obejmowano nim także umocnione w jakiś sposób (np. palisadą, fosą) rezydencje możnowładcze i rycerskie czy tylko obiekty z rozbudowanym systemem obronnym, posiadające znaczną załogę i odgrywające rolę strategiczną w kraju.

⁷¹ A. Tomaszewski, o. c., s. 293 i n.

⁷² Ibidem, s. 119 i n.

ziano z potwierdzonym w źródłach pisanych faktem inkastelacji kościoła w czasie walk Henryka Brodatego z Konradem Mazowieckim⁷³. Kościół w Prandocinie od początku otoczony był cmentarzem grzebalnym. Niestety dotychczasowe prace wykopaliskowe nie zdołały doprowadzić do odkrycia samej rezydencji, która zapewne mieściła się poza obrębem cmentarza niedaleko od kościoła. Brak systemu obronnego wokół samego kościoła, z wyjątkiem wspomnianej zapewne wtórnej fosy, nie może jednak przesądzać o braku takiego wokół samej rezydencji. Pilnym postulatem wydaje się przeprowadzenie dalszych prac badawczych na tym stanowisku, które by doprowadziły do lokalizacji samej rezydencji.

Badania ostatnich lat prowadzone na terenie Czech postawiły sporną kwestię w nowym świetle. Objęto nimi bowiem pierwszą siedzibę rycerską z doby romańskiej w miejscowości Chvojen koło Benešova w pobliżu Pragi⁷⁴. W toku wykopalisk stwierdzono, że na szczytowej partii wzgórza otoczonego wałem i fosą powstał po połowie XII w. zespół budynków składający się z budowli prostokątnej dużych rozmiarów (20 × 9 m), będącej zapewne dworem oraz mniejszych budynków gospodarczych konstrukcji słupowej. Na początku XIII w. w obrębie wzgórza na wschód od zespołu budynków dworskich wzniesiono kamienny, późnoromański kościół. W tym samym czasie w jego pobliżu powstała murowana wieża mieszkalna. Podobną dwufazową siedzibę rycerską odkryto w miejscowości Týnec nad Sázavou⁷⁵. Na północ od rotundy romańskiej powstałej zapewne na przełomie XI/XII w. natrafiono na ślady słupowej budowli znacznych rozmiarów, zapewne o charakterze mieszkalnym. Obok kościoła odkryto współczesny mu cmentarz. W drugiej fazie, na początku XIII w. do rotundy dobudowano wieżę, a na miejscu budowli słupowej powstał prostokątny budynek kamienny (20 × 10 m), rozdzielony sienią na dwie symetryczne części. Zapewne w tym czasie cały kompleks architektoniczny otoczony został suchą fosą wykutą w skalnym podłożu.

W świetle tych obserwacji można przyjąć, nie przesądzając jeszcze o częstotliwości zjawiska, że w XII i na początku XIII w. istniały na terenie Czech obronne siedziby rycerskie. Wydaje się, że analogiczna sytuacja mogła istnieć w Polsce. Za tego rodzaju obronną rezydencję może dobrze byłoby uznać wciąż niezlokalizowany gród Sieciecha na Mazowszu⁷⁶. Warto też zwrócić uwagę na wiele analogii między Prandocinem a założeniami czeskimi (podobne położenie topograficzne czy cmentarz otaczający kościół). Badania powyższe w każdym razie pozwalają krytycznie spojrzeć na próby uogólnień na obecnym etapie

⁷³ *Kronika Wielkopolska, Monumenta Poloniae Historica, Nova Series*, t. 8, Warszawa 1970, s. 82.

⁷⁴ A. Hejna, *Venkovská opevněná sídla 10 - 13 století v Čechách*, *Archeologické Rozhledy* 28, 1976, s. 281 i n. Por. też tegoż, *Opevněná venkovská sídla doby přemyslovske v Čechách*, *Archaeologia Historica* 2, 1977, s. 69 - 79.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 282 i n.

⁷⁶ A. Suchodolski, o. c., s. 157.

badania w tej sprawie i ślady umocnień stwierdzonych np. przy kościele w Dražovcach w Słowacji bynajmniej nie muszą być wyjątkiem potwierdzającym regułę o nieobronnym charakterze założeń rezydencjonalnych⁷⁷.

Sprawą nadal nie rozstrzygniętą jest program architektoniczny siedzib możnowładczych i rycerskich na ziemiach polskich. W literaturze utrzymuje się pogląd, że tworzyły one zespoły drewnianych budynków mieszkalnych i gospodarczych⁷⁸. Obserwacje poczynione na ziemiach czeskich wykazały różnorodne formy budynków: od prostokątnych drewnianych i kamiennych do wież mieszkalnych (pojawiających się w architekturze wiejskiej, prawdopodobnie dopiero na początku XIII w.⁷⁹), tak typowych dla architektury zarówno miejskiej, jak i wiejskiej Europy zachodniej i południowej już w okresach wcześniejszych⁸⁰. Jak wspomniano na wstępie, na ziemiach polskich również w ciągu XIII w. zaczęto budować wieże mieszkalne, przeważnie wznoszone z drewna, które w XIV i XV w. stały się powszechną formą siedzib rycerskich. Na obecnym etapie badań trudno przesądzać, jakie formy architektoniczne stosowane były w XI i XII w. W każdym razie nie można z góry odrzucić możliwości istnienia (zapewne raczej w wyjątkowych wypadkach) i budowli kamiennych. Być może potwierdzeniem tego okazać się mogą wspomniane już znaleziska w Krakowie na Górze Lasoty przy kościele Św. Benedykta czy przy kościele Św. Salwatora.

Na zakończenie warto jeszcze poruszyć kwestię, czym można tłumaczyć tak wyraźnie zaznaczające się różnice w występowaniu siedzib możnowładczych i rycerskich między Wielkopolską a Małopolską i Śląskiem. Wątpliwe się wydaje, by mogło to być jedynie wynikiem stanu badań czy gorszym stopniem zachowania się materiałów źródłowych. Specyfiki Wielkopolski należy doszukiwać się raczej w odmiennych etapach rozwoju tej części Polski. Jedną z możliwych prób wytłumaczenia tego zjawiska byłoby ponowne zwrócenie uwagi na odmienne tradycje rozwoju ziem Polski południowej. Wielokrotnie już podkreślano odrębności występujące zarówno w różnych dziedzinach kultury materialnej wczesnośredniowiecznej Małopolski i południowej części Śląska w stosunku do Wielkopolski⁸¹, jak i zróżnicowanie form osadnictwa między tymi obszarami, będące wynikiem nie tylko odmiennych warunków

⁷⁷ A. Tomaszewski, o. c., s. 278 i n.

⁷⁸ Ibidem, s. 137 - 8, 208 - 9.

⁷⁹ A. Pitterová, *Vztah vesnického a městského dŕmu*, *Česky Lid* 63, 1976, z. 4, s. 204 - 217.

⁸⁰ H. J. Mrusek, *Gestalt und Entwicklung der feudalen Eigenbefestigung im Mittelalter*, Berlin 1973; D. Menclová, *České hrady*, 2 wyd., t. 1, Praha 1976; J. Gardelles, *Les palais dans l'Europe Occidentale chrétienne du Xe siècle*, *Cahiers de Civilisation Médiévale* X^e - XIIe siècles 19, 1976, nr 2, s. 122 i n.

⁸¹ W. Hensel, *Polska przed tysiącem lat*, wyd. 3, Wrocław 1967, s. 60 i n.; Z. Kurnatowska, *Ze studiów nad zróżnicowaniem terytorialnym kultury prapolskiej*, *Arch. Polski*, t. 16, 1971, s. 419 - 429; Z. Hilczerówna, *Z badań nad zasiedleniem południowej Wielkopolski i Dolnego Śląska w starszych fazach wczesnego średniowiecza*, *Studia z Dziejów Osadnictwa*, t. 6, 1968, s. 62 - 81; A. Gardawski, *Z zagadnień kultury wczesnego średniowiecza południowej Polski*, *Rocznik Lubelski*, t. 9, 1966, s. 9 - 53.

środowiska geograficznego, ale i innego tempa przemian gospodarczo-społecznych⁸². Dotychczasowe obserwacje wskazują, że w południowej Polsce we wczesnym średniowieczu doszło do wykształcenia się odmiennego modelu struktury społecznej, którego rezultatem było przetrwanie szeregu odrębności w wielu dziedzinach społecznych i gospodarczych zaznaczających się szczególnie w Małopolsce jeszcze w okresach późniejszych. Wydaje się, że po włączeniu Małopolski i Śląska w obręb państwa wczesnopiastowskiego struktura społeczno-gospodarcza tych ziem nie uległa całkowitej unifikacji z modelem wykształconym w Wielkopolsce, a ich specyfika utrzymała się nadal w znacznym stopniu. W związku z tym rysuje się domysł, że właśnie w tych skomplikowanych odmiennych formach rozwoju południowej Polski tkwią także różnice w genezie i rozwoju możnowładztwa na tych terenach i z tym zapewne wiązać można inny obraz ich rezydencji. Próba wyjaśnienia tych spraw wymaga jednak niewątpliwie odrębnego studium.

FROM STUDIES ON MAGNATES' AND KNIGHTS' RESIDENCES IN POLISH
LANDS IN THE 11TH AND 12TH CENTURIES

by

ANDRZEJ WĘDZKI (Poznań)

Summary

The article is an attempt to highlight problems linked with magnates' and knights' residences in Polish lands in the 11th and 12th centuries. It is a continuation of earlier studies in the course of which it was found that in the 13th and 14th centuries one of the most common forms of knights' residences was a fortified residential tower built on an earth mound. Resulting from analyses of various source materials the distinct concentration of magnates' and knights' residences, usually with their own Romanesque churches, was established within larger urban agglomerations. The best known is Cracow where the existence of numerous residences of this type has been proved, for example, that of Jaksza near St. Salvator church in Zwierzyniec, or that of Sieciech from the Toporezyk family near St. Andrew's church in Okół. A similar situation appears in Wrocław where Piotr Włostowic, the outstanding representative of Polish magnates of the 12th century had his residence in Olbin. Also in other towns such as Plock, Sandomierz or Łęczyca magnates' residences have been found. There was an analogous situation in Czech, Germany and Ruthenia. There is a striking absence of similar residences in Great Poland's centres such as Poznań, Gniezno and Kalisz. The appearance of a distinct concentration of magnates' and knights' residences in towns gave rise to the hypothesis that they appeared initially in urban centres exclusively and it was only in the 12th century that their development began in the country also. This was explained by economic reasons, assuming that the basic source of a potentate's income was from the duke's revenue for certain offices held, while the significance of exploiting the potentate's own estates was initially of secondary importance.

⁸² Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu*, Wrocław 1971, s. 361 i n.

Studies on the appearance of knights' Romanesque churches and tracing the potentates' canonry endowments permitted the statement that in the 11th - 12th centuries, in Polish lands, rural residences also developed with a distinct tendency to further increase in later periods. Little is known of the beginnings of magnates' residences in Poland and it is therefore difficult to establish which form (the rural or the urban) was older. Hitherto studies indicate that they existed already in the 11th century and some specifications can be dated even to the 10th century. A general evaluation shows that the total number of these residences, in the 11th - 12th centuries, in Polish lands, was about one hundred with a tendency to a constant increase. The analysis of their distribution shows considerable disproportions. They were most numerous in Little Poland and only in the 13th century certain sources mention their existence also in other parts of Poland. Their spatial layout and defensive character still remains an open question. On the grounds of certain results of archaeological studies in Czech it seems that also in Polish lands they were of a defensive character, and in some particular cases were even built of brick. Differences in the distribution of magnates' residences appearing between Little Poland and Silesia, and Great Poland may be explained by a different model of social structure in southern Poland already in the pre-Piast period. This structure, perceptible — among other things — in a stronger development and significance of Little Poland and Silesia magnates, survived after the inclusion of these lands into the Piast State, which was expressed in the different development of these residences.